

**ÉSZREVÉTELEK, KIEGÉSZÍTÉSEK MIHÁLYI BALÁZS
„BUDAPEST OSTROMA – A POLGÁRI ÁLDOZATOK” CÍMŰ KÖNYVÉHEZ**

Az idén januárban megjelent kötet,¹ amelyet a recenzens – és valószínűleg rajta kívül az ostrommal foglalkozó történészek és az érdeklődő olvasóközönség – nagyon várt a témája miatt, az ötvenegy napos ostrom polgári veszteségeinek részletes feldolgozására vállalkozott. A szerző célként tűzte ki, hogy „a zömében feltáratlan, a Budapest 1944–1945-ös ostromához köthető civil veszteségeket áttekintse, a korábbi felszínes adatokon felül mélyebben ismertesse a polgári lakosságot ért atrocitásokat.” (7. o.). Írásunkban sorra vesszük a kötet főbb állításait, és megvizsgáljuk, hogy a szerzőnek mennyiben sikerült elérnie a kitűzött célokat.

Az előszóból megtudhatjuk, hogy Mihályi kutatásához a legfontosabb forráscsoportot az 1944 és 1950 közötti halotti anyakönyvi kivonatok, valamint az azokból összeállított adattár jelentette. Utóbbi elkészítése valóban hiánypótló, és mind az ostromot kutató történészek, mind a családjuk története iránt érdeklődők nagy haszonnal fogják forgatni. A szerző munkájának másik alapját a korszakból fennmaradt visszaemlékezések, valamint a megjelent szakirodalom alkotta. A kötet három részből áll: az elsőben a szerző kísérletet tesz arra, hogy meghatározza az ostrom polgári áldozatainak számát, a második részben hosszabb-rövidebb elemzéseket közöl az áldozatokról. A könyv harmadik részét a már említett adattár képezi, amely rendhagyó módon nem jelent meg nyomtatásban, hanem online érhető el a <http://budapest-ostroma.hu/adattar/> oldalon. Az adattár kerületenkénti bontásban áll a kutatók rendelkezésére, a kerületi listák utcánként (a mai elnevezésüknek megfelelően), házszám szerinti lebontásban tartalmazzák a háború polgári áldozatainak adatait. Az egyes személyekre vonatkozó adatok közül az elhunyt neve, foglalkozása, életkora, valamint a halál ideje és oka ismerhető meg. Amennyiben az elhalálozás helye eltért a lakhelytől, utóbbi külön feltüntetésre került.

Mihályi Balázs az I. fejezetben számba veszi a közvetlenül a háborút követő években publikált, Budapest lakosságának veszteségeire vonatkozó statisztikai adatokat. Kutatásai során 8021 olyan személy adatait gyűjtötte ki a halotti anyakönyvekből, akik közvetlenül a harcselekmények következtében vesztették életüket, azonban hozzáteszi, hogy az adatbázis minden bizonnyal nem teljes. Mindezek alapján a statisztikai munkákban megjelent adatok közül a 9477 fős veszteségadatot fogadja el, amely azonban csak a korabeli Budapest területére vonatkozik. A főváros mai területét tekintve Mihályi 10 100 főben adja meg a harcselekmények következtében meghalt polgári áldozatok számát.

A II. fejezetben a szerző a Budapest ostromára vonatkozó szakirodalomban megjelent veszteségadatokat tekinti át. Vitába száll az Ungváry Krisztián által megadott 38 000 fős veszteségadattal. Részletesen kitér arra, hogy az Ungváry könyvében olvasható adat azért

¹ *Mihályi Balázs*: Budapest ostroma. A polgári áldozatok. Kárpátia Stúdió, Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2020. 134. o. ISBN: 978 615 5374 19 7.

nem tekinthető mérvadónak, mert az a teljes 1944. és 1945. évi többlethalálozást, valamint a fővároson kívül elhunyt mintegy 2000 budapesti halálesetet is tartalmazza.

Ezt követően a szerző kísérletet tesz annak meghatározására, hogy kik tekinthetők polgári áldozatoknak a főváros ostroma során. Szerinte azok számítanak az ostrom áldozatainak, akik 1944 karácsonyát követően vesztették életüket, ugyanakkor az időbeli határ végpontja már nem ilyen egyértelmű, ugyanis még hónapokkal 1945. február 13. után is történtek olyan halálesetek, amelyek Budapest ostromához köthetők. A harcselelmények közvetlen áldozatain kívül a szerző az ostrom polgári áldozataihoz számítja azokat, akiknek a visszamaradt lőszeres és robbanótestek vették el életüket, a szovjet megszállást követően öngyilkosságot elkövetőket, a szovjet katonák atrocitásainak áldozatait, valamint a betegségek és alultápláltság következtében elhunytakat. A szerző kutatásai szerint az áldozatok legnagyobb részét a különböző betegségekben elhunytak teszik ki, ugyanakkor hozzáteszi, hogy ezen áldozati csoportnál nem lehet eldönteni, hogy az adott haláleset az ostrom következménye-e, vagy anélkül is bekövetkezett volna. Mihályi úgy véli, hogy az ostrom közvetlen következtében fellépő többlethalálozás időbeli határát 1945. június-júliusánál lehet meghúzni. Mindezek alapján 25-30 ezer fő közé teszi az ostrom polgári áldozatainak számát (Budapest mai területét tekintve).

Mihályi külön fejezetben (III.) tekinti át a zsidóság veszteségeit. Korabeli statisztikai adatokra hivatkozva körülbelül 120 ezer főre teszi az ostrom után Budapesten élő zsidóság létszámát, amely a főváros lakosságának mintegy 14%-át tette ki. Stark Tamás kutatásai, valamint korabeli statisztikai adatok alapján úgy véli, hogy az Ungváry Krisztián által megadott 15 ezer fős veszteségadat „semmi esetre sem tekinthető a budapesti zsidóság ostrom alatti veszteségének.” (32. o.) Mihályi kutatásai szerint az anyakönyvekben mintegy 2500 zsidó vallású személy halálesete jelenik meg, amihez hozzá kell még számítani azt a 2180 főt, akiket az ostrom ideje alatt a zsinagóga udvarán temettek el (utóbbiak a szerző kutatásai szerint nem jelennek meg az anyakönyvekben). Ez a szám a harcselelmények áldozatait is tartalmazza. Mihályi szerint az így kapott 4680 főhöz kell még hozzászámítani a nyilas terror áldozatait. Ezzel kapcsolatban vitatja azt a Lévai Jenő által 1948-ban publikált adatot, amely 6200 nyilasok által elkövetett gyilkosságot említ. Mihályi Tabajdi Gábor kutatásai alapján 3600 főben adja meg a nyilas terror zsidó áldozatainak számát, de kiemeli, hogy nem tudni, közülük hányan haltak meg az ostrom ideje alatt. Mindezek alapján a szerző 8280 főben adja meg a zsidóság veszteségét, ami a 25 ezer fős összveszteséghez viszonyítva az ostrom áldozatainak 33%-át jelenti. Ha ezt a veszteségadatot összevetjük a zsidóság lakosságon belüli számarányával, azt látjuk, hogy ahhoz képest a zsidóság 2,5-szer nagyobb veszteséget szenvedett.

A IV. fejezetben a szerző napi lebontásban vizsgálja a polgári lakosság veszteségeit. Ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy mintegy 16 500 fő esetében ismert a halál helye és ideje; ezen belül pedig 50% az aránya azoknak, akik közvetlenül a harcselelmények következtében vesztették életüket. A szerző több grafikonon is megjeleníti adatait, amelyek érzékletesen szemléltetik a harcok intenzitása és a polgári veszteségek közötti időbeli és térbeli összefüggéseket. Így például az egyik grafikonon jól megfigyelhető, hogy az ostrom első szakaszában – ami a főváros bekerítésétől a pesti hídfő elfoglalásáig tartott – a harcok intenzitásának megfelelően jelentős különbség mutatkozik a budai és a pesti oldal polgári veszteségei között. A fejezet végén pedig egy érdekes táblázatot találunk,

amely az ostrom áldozatainak, valamint a harcsemények áldozatainak életkor szerinti megoszlását mutatja.

A könyv első részének utolsó fejezete nemzetközi viszonylatba kívánja helyezni Budapest ostromának polgári veszteségeit. Megtudhatjuk, hogy a magyar főváros ostroma során naponta átlagosan 480 civil vesztette életét, ugyanekkor hasonló adatot más városok esetében nem olvashatunk. Összehasonlításként Mihályi a varsói felkelés polgári áldozatainak számát és Berlin ostromának civil veszteségeit adja meg, valamint megemlíti, hogy a német–lengyel síksággal ellentétben sem Magyarország, sem Budapest nem számított főhadszíntérnek. Ugyanakkor ezen felül más adatokat, így például az egyes városok teljes lakosságszámát, a hadműveletek időtartamát stb. nem adja meg a szerző, melynek következtében hiányoznak a megfelelő összevetéshez szükséges alapadatok.

A kötet második része a halotti anyakönyvekből összeállított adatbázis alapján készült elemzéseket tartalmazza. Mielőtt ezek részletesebb ismertetésére rátérnénk, szólnunk kell a könyv legnagyobb hiányosságáról: nem tér ki az anyakönyvek forrásértékére, valamint az anyakönyvezés korabeli folyamatát és szabályozását sem ismerteti. Ezek hiányában az olvasó nem jut semmiféle információhoz arra vonatkozóan, hogy Mihályi pontosan milyen adatokra építi egyes elemzéseit és következtetéseit. Így például az sem derül ki, hogy bár a halotti anyakönyvek legfontosabb rendeltetése a halálesetek közhitelű nyilvántartása, mégis, további források bevonása szükséges bizonyos következtetések levonásához. Ilyen példaként említhetjük azt, hogy azoknál a személyeknél, akik az ostrom során vagy azt követően saját kezükkel vetettek véget életüknek, az anyakönyvek „halál oka” rovatában csak az öngyilkosság ténye és az elkövetés módja szerepel, az ahhoz vezető külső és belső indokok azonban rejtve maradnak. Ebből következik az is, hogy pusztán az anyakönyvi adatok alapján nem lehet az öngyilkosságok okaira vonatkozó következtetést levonni.

Míndezek alapján fontosnak tartjuk, hogy röviden bemutassuk a korabeli jogszabályoknak a halotti anyakönyvezésre vonatkozó szabályozását és magának az anyakönyvezésnek a folyamatát, valamint részletesen ismertessük a halotti anyakönyvek kutatásában rejlő lehetőségeket és korlátokat. Jelen sorok szerzője korábban a polgári halotti anyakönyvek másodpéldányai alapján dolgozta fel Esztergom második világháborús embervesztését,² és úgy véli, hogy az ekkor szerzett tapasztalatok a Budapest ostromára vonatkozó veszteségkutatások esetében is relevánsak lehetnek.

Az állami anyakönyvezés bevezetéséről az 1894. évi XXXIII. törvénycikk rendelkezett, amely 1895. október 1-jén lépett hatályba.³ A törvény kimondta, hogy a születések, házasságok és halálesetek közhitelű nyilvántartására és tanúsítására kizárólag az állami anyakönyvek szolgálnak. Az ország területét ezért anyakönyvi kerületekre osztották fel. Minden kerületben egy anyakönyvvezetőt, szükség esetén pedig egy vagy több anyakönyvvezető-helyettest kellett alkalmazni.

A születésekről, házasságokról és a halálesetekről az anyakönyvvezető két anyakönyvet volt köteles vezetni (első és másodpéldány).⁴ A születésekhez hasonlóan a halálesete-

² Ez alapján lett összeállítva a névsor, amely Esztergom második világháborús központi emlékművére került fel. A Borosházi Tamás által tervezett emlékmű 2019-ben készült el.

³ 1894. évi XXXIII. tc. In: Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytar – 1894–1895. évi törvénycikkek. Szerk. *Márkus Dezső*. Budapest, 1897. 195–214. o.

⁴ 1894. évi XXXIII. tc. 20. §.

ket is annál az anyakönyvvezetőnél kellett bejelenteni, akinek a kerületében a haláleset történt.⁵

Az anyakönyvben helyesbítést bejegyezni csak a lap szélére, a bejegyzés szabályszerű lezárása és aláírása előtt volt lehetséges. Tilos volt az egyszer már beírt bejegyzés kivevője, törlése, felülírása vagy a sorok közé beírás.⁶ Az anyakönyvvezetőnek kötelessége volt még aznap az anyakönyv másodpéldányába is bejegyezni az életseményt és azt aláírásával hitelesíteni.⁷

A naptári év végével az anyakönyvvezető az adott évi bejegyzések számának feltüntetésével lezárta az anyakönyv mindkét példányát. Az első példány az anyakönyvvezető őrzetében maradt,⁸ a lezárt másodpéldányt pedig átvizsgálás végett a közvetlen felügyelő hatóságnak kellett bemutatni, ahonnan az a törvényhatóság levéltárába került.⁹ Ha a másodpéldány beszolgáltatása után került sor utólagos bejegyzésre az első példányban, akkor azt hiteles másolat alakjában be kellett szolgáltatni az alispánhoz, illetve a törvényhatósági joggal felruházott városok esetében a polgármesterhez, akik gondoskodtak arról, hogy a bejegyzést a másodpéldányba is átvezessék.¹⁰

A törvény külön rendelkezett az egyes anyakönyvekről, így a halotti anyakönyvekről is. Ennek értelmében minden halálesetet a legközelebbi hétköznapon jelenteni kellett az anyakönyvvezetőnek.¹¹ Bejelentési kötelezettsége a családfőnek, a családtagoknak, valamint a lakás- és háztulajdonosoknak volt. Ha a haláleset valamely közintézményben (kórház, laktanya stb.) történt, akkor az intézet elöljáróságának kellett jelentenie a halálesetet.¹² Bejelentéskor fel kellett mutatni a halottkém által kiállított halottvizsgálati bizonyítványt.¹³ Részletesen szabályozták azt is, hogy mit kellett tartalmaznia a halálesetre vonatkozó anyakönyvi bejegyzésnek. Abban az esetben, ha bármelyik adat nem volt megállapítható, azt bejegyzésben kellett megemlíteni.¹⁴ Ezen felül a haláleset tényét abban az anyakönyvben is fel kellett jegyezni, amelyben az elhunyt születése korábban bejegyzésre került.¹⁵

Holtta nyilvánítás esetén a bíróságnak a jogerős határozatot hivatalból kellett közölnie a holtta nyilvánított személy községi illetősége szerinti anyakönyvvezetővel. Amennyiben ez nem volt ismert, a holtta nyilvánított személy születési helyén illetékes anyakönyvvezetőnek kellett eljuttatni az adatokat. Az anyakönyvi bejegyzésnek tartalmaznia kellett az eljáró bíróság megjelölését, a bírói határozat keltét és számát, valamint azt a napot, amely mint a vélelmezett elhalálozási nap lett megállapítva.¹⁶ A törvény végrehajtását a belügyminisztérium által kiadott anyakönyvi utasítás szabályozta részleteiben.¹⁷

⁵ 1894. évi XXXIII. tc. 17. §.

⁶ 1894. évi XXXIII. tc. 21. §.

⁷ 1894. évi XXXIII. tc. 24. §.

⁸ 1894. évi XXXIII. tc. 25. §.

⁹ 1894. évi XXXIII. tc. 24. §.

¹⁰ 1894. évi XXXIII. tc. 26. §.

¹¹ 1894. évi XXXIII. tc. 68. §.

¹² 1894. évi XXXIII. tc. 69. §.

¹³ 1894. évi XXXIII. tc. 70. §.

¹⁴ 1894. évi XXXIII. tc. 71. §.

¹⁵ 1894. évi XXXIII. tc. 72. §.

¹⁶ 1894. évi XXXIII. tc. 74. §.

¹⁷ 60.000/1895. B. M. Utasítás az állami anyakönyvek vezetése tárgyában. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 29. (1895) I. sz. 452–529. o.

Az anyakönyvi törvény rendelkezéseit az 1904. évi XXXVI. törvénycikk reformálta meg, amely 1907. január 1-jével lépett hatályba.¹⁸ Most nem térhetünk ki a törvény által eszközölt minden módosítás ismertetésére, csupán a halotti anyakönyvek kutatása szempontjából legfontosabbat emelnénk ki, miszerint az anyakönyvek korábbi jegyzőkönyvi formáját a rovatos rendszer váltotta fel,¹⁹ amely egészen 1952. december 31-ig használatban maradt.²⁰ 1907. január 1-jétől kezdve a halotti anyakönyv rovataiba az alábbi adatokat kellett beírni: a bejegyzés idejét (év, hó és nap); a haláleset idejét (év, hó, nap és óra); az elhalt családi és utónevét, állását (foglalkozását), lakhelyét, vallását, életkorát; az elhalt élő, elhunyt vagy elvált házastársának családi és utónevét; az elhalt szüleinek családi és utónevét; a haláleset helyét, a halál okát.²¹

Az 1904. évi XXXVI. törvény végrehajtásaként jelent meg a belügyminiszter 80.000/1906. B. M. sz. rendelete, amelyben a már ismertetett rendelkezéseken felül további fontos részleteket találunk a halotti anyakönyvekkel kapcsolatban.²² Ezek közül a veszteségkutatás során a legfontosabbak: az anyakönyvi utasítás 109. §-a az elhalálozás idejének bejegyzését szabályozta, melynek értelmében az éven, hónapon és napon kívül a napszakot és az órát is meg kellett jelölni. A 111. § a halál okának bejegyzésére vonatkozott, a jogszabály H melléklete pedig az 1895. évi 54.919. szám alatt belügyminiszteri körrendelettel megállapított halálokokat tartalmazta.

A második világháborús polgári veszteségek kutatása során különbséget kell tennünk közvetlen, illetve közvetett veszteségek között. Az előbbieket közé tartoznak azok, akik a szárazföldi és légi harcseményeknek, a különböző hadviselő felek atrocitásainak és a nyilas terrornak lettek áldozatai, de ide soroljuk azokat is, akiknek a harcok véget érte után – akár évekkel a háborút követően – a visszamaradt robbanótestek oltották ki életét. Ezekben az esetekben a halotti anyakönyvek egyértelműen utalnak a háborús veszteségre (például lövés, szilánksérülés, gránátrobbanás, bombatámadás stb.). A háború közvetett áldozatainak azokat tekintjük, akik a háborús nélkülözés, alultápláltság és a rossz higiéniai viszonyok miatt veszítették életüket. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez az áldozati csoport nem jelenik meg egyértelműen a halotti anyakönyvekben, ugyanis egy-egy végelgyengülés vagy betegség okozta halálesetnél nem lehet megállapítani, hogy az adott haláleset békés körülmények között ugyanúgy bekövetkezett volna.

Amint az itt leírtakból is kiderül, a háborús veszteségkutatásoknak a halotti anyakönyvek 10. rovatán (A halál oka) kell alapulnia. Fontos azonban megjegyezni, hogy az itt bejegyzett halálokok csupán a halál beálltának módját jelölik, az ahhoz vezető okokat, valamint a pontos körülményeket nem ismerhetjük meg ezekből az adatokból. Ebből következik az is, hogy bizonyos következtetések levonásához további források bevonása szükséges.

¹⁸ 1904. évi XXXVI. tc. In: Magyar Törvénytar – 1904. évi törvénycikkek. Milleniumi emlékkiadás. Jegyzetekkel ellátta Márkus Dezső. Budapest, 1905. 186–197. o.

¹⁹ Kárpáti Orsolya: A papíralapú állami anyakönyvezés története Magyarországon. *Magyar Közigazgatás*, 2018. 4. sz. 62. o.

²⁰ Az 1894. évi XXXIII. törvénycikket és annak módosításait az 1952. évi 19. törvényerejű rendelet helyezte hatályon kívül.

²¹ 1904. évi XXXVI. tc. 11. §.

²² 80.000/1906. B. M. sz. utasítás az állami anyakönyvek vezetéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 40. (1906) 1778–1947. melléklet, 1948–2079. o.

A halotti anyakönyvekben az elhalálozás helye rovatot csak akkor kellett kitölteni, ha a halálestet nem az elhunyt lakásán történt.

Mihályi Balázs helyesen mutatott rá könyvében arra, hogy azok a korabeli statisztikai feldolgozások, amelyek a főváros polgári lakosságának veszteségeit összegezték, az események és a feldolgozás között eltelt rövid időből kifolyólag nem nyújthatnak teljes képet. A szerző ezért a halotti anyakönyvek kutatásának időhatárát 1950-ig terjesztette ki. Ezzel kapcsolatban megjegyeznénk, hogy saját esztergomi kutatásunk – és más kutatók – tapasztalatai is azt mutatják, hogy az anyakönyvek feldolgozása esetében nem csak érdemes, hanem célszerű a lehető legkésőbbi kutatható időpontig kitolni a vizsgálódás időhatárát, ugyanis nagy számban fordulnak elő olyan halálesetek, amelyek csak évekkel később kerültek be az anyakönyvekbe.

Visszatérve a kötetre, Mihályi Balázs a könyv második felében a nyitófejezetben foglalkozik a Budapest ostroma során megjelenő öngyilkossági hullámmal. Állítása szerint „Budapest bekerítése, majd az elhúzóó ostrom, végül a főváros eleste a lakosság egy részét tömeges öngyilkosságra készítette.” (45. o.) Ennek okairól az alábbiakat olvashatjuk: „A várható szovjet megszállásra a civilek közül nagyon sokan szorongva tekintettek, melyet csak fokozott a propaganda által sugallt kép. Pontosán ma már lehetetlen megmondani, hogy mi volt az egyes esetekben az öngyilkosságot elkövetők indítéka, azonban nem járunk távol az igazságtól, ha ezt a szempontot az első helyen említjük.” (46. o.) A szerző 172 olyan öngyilkossági esetet gyűjtött ki a halotti anyakönyvekből, amelyek az ostrom alatt, illetve közvetlenül az ostrom után történtek. Véleményünk szerint Mihályi helyesen állapítja meg azt, hogy az ostrom idején és azt követően megnövekedett az öngyilkosságok száma, azonban olyan adatot már nem közöl, amihez ezt a számot viszonyítani lehetne.

Bár a kötet többször is hivatkozik Török István statisztikusra, mégis úgy tűnik, hogy a szerző figyelmét elkerülte Török egyik 1947-ben írt tanulmánya, amely kifejezetten a budapesti öngyilkosságokkal foglalkozik és igen fontos megállapításokat tesz a témával kapcsolatban.²³ Török tanulmányából kiderül, hogy a Budapesten elkövetett halállal végződő öngyilkossági kísérletek száma az 1930-as évektől egészen 1944-ig évi 500 körül ingadozott. Ez a szám 1944-ben közel két és félszeresére, 1367-re nőtt, 1945-ben pedig 656 fő vetett önkezelést véget az életének. Az 1944. évi öngyilkosságok havi lebontásának tanulmányozásakor három, egymástól jól elkülönülő hullám figyelhető meg. Az első öngyilkossági hullám 1944 márciusában, a német megszállást követően kezdődött, áprilisban pedig „a különböző jogfosztó rendeletek nyomán és a bombázásoktól való félelem miatt már ugrásszerűen emelkedett az öngyilkosságok száma.”²⁴ A következő és egyben a legnagyobb hullám júniusban következett be, amely egybeesik a zsidók összeköltöztetésével, lakásaik és ingóságaik lefoglalásával, valamint a vidéki zsidóság deportálásáról szóló hírek terjedésével. Ekkor 292 fő lett öngyilkos. A harmadik öngyilkossági hullám azonban nem a főváros ostromával, hanem az októberi nyilas hatalomátvétellel kezdődött, és még 1945 februárjában is tartott. Csúcspontját 1944 novemberében érte el 221 öngyilkossággal. Ha az ostrom időszakát kiemeljük, a halálos kimenetelű öngyilkossági kísérletek száma ekképpen alakul: 1944 decemberében 122 fő, 1945 januárjában 93 fő, 1945 feb-

²³ Török István: Az öngyilkosságok Budapesten. *Városi Szemle*, XXXIII. (1947) 7–8. sz. 467–484. o.

²⁴ Uo. 473. o.

ruárjában 77 fő vetett önkezével véget életének. További fontos megállapítása Töröknek, hogy az 1944–45-ös években jelentősen megnőtt a halállal végződő öngyilkosságok aránya az öngyilkossági kísérletekhez viszonyítva. Az öngyilkosságok okát illetően Török kiemeli, hogy azokat nem pusztán a külső körülményekben vagy eseményekben, hanem a belső okokban is keresni kell.²⁵

Mihályi megállapítja, hogy legalább 27 esetben történt olyan öngyilkosság, melynek során az egész család végzett magával, legalább 4 esetben pedig csoportos öngyilkosságra került sor. A családi öngyilkosságokkal kapcsolatban ajánljuk az olvasók figyelmébe Lukács Anikó 2019-ben megjelent tanulmányát, amely a Mihályi könyvében is szereplő Dáni család tragédiáját dolgozza fel, és az egyes családtagok életútjának rekonstruálása mellett az általuk írt és a róluk íródott személyes források segítségével tárja fel az öngyilkossághoz vezető életutakat. A Dáni család tragédiája is azt mutatja, hogy ezeket az öngyilkosságokat nem lehet csupán egy-egy okra leszűkíteni.²⁶

A következő, II. fejezet a német és nyilas csapatok keresztények elleni atrocitásait tárgyalja. A címadást némileg szerencsétlennek tartjuk, ugyanis véleményünk szerint Mihályi itt a keresztény szót egyértelműen a „nem zsidó” szinonimájaként értelmezi. Úgy véljük, helyesebb lett volna a fejezet címében a polgári lakosság kifejezést használni, ugyanis a polgári lakosságot ért túlkapások okai mögött nem magát a keresztény felekezetekhez való tartozást kell keresnünk. (Míg ezzel szemben a polgári lakosságtól látványosan elkülönített, gettókba zárt és sárga csillagot viselő zsidók valóban nagy eséllyel válhattak és váltak razzizáló nyilasok és németek áldozataivá.) Itt is meg kell jegyeznünk, hogy a halotti anyakönyvek az atrocitások valódi okaira vonatkozóan nem adnak támpontot, pusztán a gyilkosságok tényét rögzítik. Véleményünk szerint az, hogy a fejezetben ismertetett túlkapások elszenvedői római katolikus vallásúak voltak, önmagában még nem támasztja alá, hogy a vallásuk miatt szenvedtek erőszakos halált. Ehelyett a gyilkosságokat kiváltó okok között – ha az egyáltalán ismert volt – olyanokat olvashatunk, mint például „december 24-én a Szemere-telepen két német katonát lelőttek”, egy másik esetben pedig a német katonák azt feltételezték, hogy „ezek az emberek jeleket adtak az oroszoknak”. (58–59. o.) Ezt a szerző is elismeri, amikor az alábbiakat írja: „Az ostrom során számos rendelet jelent meg, melyek megszegése mind halálbüntetést (felkoncolást) vont maga után. Mindez »jogalapot« adott a nyilasok számára egy-egy gaztetthez.” (59. o.) Úgy véljük tehát, hogy a kérdés behatóbb vizsgálatához és további következtetések levonásához más források bevonása is szükséges lenne.

Ugyanakkor valóban ismerünk olyan példákat Budapest ostromából is, amikor valaki a hitéért és embertársai védelméért kész volt a halált is vállalni. Ennek egyik példája Hummel Kornél római katolikus pap mártíuma, amelynek részleteit Mihályi a szovjet atrocitásokkal foglalkozó elemzésben ismerteti. De itt említhetnénk meg Ruppert István újpesti káplánt is, aki többször példát mutatott felebaráti szeretetből. 1944-ben a Gestapo börtöneiben fogvatartottnak vitt élelmiszert és fehérneműt, a papoknak ostyát és bort a misézéshez. Budapest ostroma idején az óvóhelyek lelkipásztorja volt. 1945. január 18-án

²⁵ Uo. 475. o.

²⁶ Lukács Anikó: Családi öngyilkosság az ostrom végén. Budapest, 1945. február 12. In: Az érzelmek története. Szerk. Lukács Anikó – Tóth Árpád. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi, gödöllői konferenciájának tanulmánykötete. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 31.) Budapest, 2019. 99–122. o.

szovjet katonák lőtték agyon a Károlyi-palota parkjában, miközben nőket próbált védelmezni.²⁷

Mihályi Balázs külön fejezetben (III.) foglalkozik a Vörös Hadsereg áldozataival. Kutatásai során az áldozatok három, jól elkülöníthető csoportját azonosította. Az első csoportot az egyenruhát viselő polgári személyek alkotják, ugyanis a szovjetek sokszor nem tudtak különbséget tenni az egyes egyenruhák között, melynek következtében több tüzoltót és BSZKRT-alkalmazottat lelőttek. (Megjegyeznénk itt, hogy szívesen olvastunk volna erre vonatkozó adatokat, sajnos azonban a fejezet végén közzétett névsor nem tartalmazza az áldozatok foglalkozását.) Külön csoportot képeznek azok, akik a fosztogató szovjet katonák áldozataivá váltak. A harmadik áldozatcsoportba a megszálló katonaság által elkövetett nemi erőszak áldozatai tartoznak. Több esetben váltak ennek áldozatává azok a férfiak is, akik a megtámadott nők segítségére siettek, és megpróbálták megakadályozni a szovjet katonák erőszakoskodását.

Mihályi Balázs a halotti anyakönyvek vizsgálata során elsősorban azt vette figyelembe, hogy mikor érte el az arcvonal az adott területet. A front átvonulását követő néhány nappal vagy egy héttel később bekövetkezett lövés általi, vagy közúti baleset (gázolás) okozta haláleseteket a szerző általában a Vörös Hadseregnek tulajdonítja. A fejezet végén közölt névsor összeállítása során a szerző – igen helyesen – nem vette figyelembe a különböző kórházakban elhunyt személyeket, ugyanis az ő esetükben csupán a halotti anyakönyvek alapján lehetetlen megállapítani azt, hogy a szovjet atrocitások, vagy a korábbi harcsemenyek következtében vesztették-e életüket. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a közzétett lista ennek ellenére legalább 10 olyan személy adatait tartalmazza, akik kórházban hunytak el, ugyanis a halál helyeként feltüntetett VIII. kerület Fiumei út 17. valójában a Baleseti Intézet címét takarja. Ha Mihályi Balázs részletesen áttanulmányozta volna a hatályos anyakönyvi utasítást, feltűnt volna neki, hogy az imént említett haláleseteknél a megjegyzés rovatban az anyakönyvi utasítás 107. §-ra való hivatkozás szerepel, amit abban az esetben kellett feltüntetni, ha a haláleset közintézetben történt.²⁸

A fejezetben Mihályi Balázs több olyan forrást is citál, amely a szovjet atrocitásokra vonatkozik. Majdnem teljes terjedelmében idézi többek között a XIV. kerületi rendőrkapitányság 1945. június 2-ai jelentését, amellyel kapcsolatban megjegyzi, hogy „Medve Lajos és Pál István nem is található az anyakönyvekben, őket a listába sem vettem be, de a fenti jelentés kapcsán ők is a szovjet csapatok áldozatai voltak.” (64. o.) Ám téved ezzel kapcsolatban, mert mindkét személy megtalálható a XIV. kerület halotti anyakönyvének másodpéldányában. Medve Lajos kovácssegéd és feleségének halálesetét 1945. május 13-án anyakönyvezték, a halál okaként előbbinél agyrontcsolást, utóbbinál gerincvelőrontcsolást jegyezték be. A korabeli jelentésben említett Pál István nagy valószínűséggel azonos az 1945. április 25-én meggyilkolt Paál István rendőr főtörzsőrmesterrel, akinek halálesete csak 1945. május 8-án került be az anyakönyvbe. Gyanítható, hogy az említett haláleset után több hónappal összeállított rendőrségi jelentés téved a haláleset idejét és a vezetőkénev pontos alakját illetően, ugyanis a jelentésben szereplő haláleset többi részlete (hely-

²⁷ Magyar Katolikus Lexikon. XI. k. (Pob–Sep) Főszerk. *Diós István*. Budapest, 2006. 777. o.

²⁸ 80.000/1906. B. M. sz. utasítás az állami anyakönyvek vezetéséről, 107. §. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 40. (1906) 1895. o.

szín és a körülmények) megegyezik Paál István rendőr főtörzsőrmester halotti anyakönyvi bejegyzésével.

Amint a Medve házaspár példája is mutatja, bizonyos esetekben a halotti anyakönyvek bejegyzései nem utalnak egyértelműen háborús veszteségre, és a teljes igazság csak más források révén válhat megismerhetővé. Ebből következik az a megállapítás is, hogy a veszteségek feldolgozása során a kutatómunkát a lehető legszélesebb forrásbázis feldolgozására kell alapozni.

Mihályi Balázs megközelítőleg 500 áldozat adatait gyűjtötte ki a fejezet végén, de véleménye szerint ez a szám minden bizonnyal sokkal magasabb lehetett, és összességében mintegy 1000 főre becsüli a Vörös Hadsereg áldozatainak a számát.

Külön elemzés (IV.) tartalmazza azoknak a polgári áldozatoknak a névsorát, akik 1944 karácsonyán veszítették életüket a szovjet tüzérségi belövések és légítámadások következtében. A szerző a 76. oldalon egy érdekes térképet is közöl, amelyen megjelöli az egyes halálesetek helyszíneit.

A következő fejezet a budapesti gettóval foglalkozik, melynek területén mintegy 70 ezer ember élt összezsúfolva az ostrom időszakában. Ehhez a fejezethez egy adatokban gazdag alaprajzot készített a szerző, amelyen nemcsak a gettó egyes épületei lettek feltüntetve, hanem az azokban meghalt személyek száma, valamint az épületekben esett anyagi kár nagysága is. Külön megjelölte, ha bombatalálat ért egy-egy lakóházat. 649 személyt azonosított az anyakönyvekben, akik a gettó területén veszítették életüket. Ehhez hozzá kell venni azt a 2180 főt, akik a Klauzál téren lettek tömegsírokban eltemetve. Mihályi megállapítása szerint így legkevesebb 2829 fő halt meg a gettó területén, ami az ottani lakosság 4%-át jelenti. Az itt elhunytak többsége a különböző betegségek és az éhezéskövetkeztében vesztette életét, a háborús eseményeket tekintve pedig a bombázások és a tüzérségi belövések követelték a legtöbb áldozatot.

A kötet külön fejezetet (VI.) szentel az ostrom során elhunyt csendőröknek és rendőröknek. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy – az első világháborúval ellentétben – a második világháború során az ország egész területe hadművelési területté vált, melynek következtében a légi és a szárazföldi harcesemények közel egyformán érintették a polgári lakosságot és a katonaságot is. Ebből következik, hogy a polgári és katonai veszteségek sok esetben nem különülnek el élesen egymástól. Mivel a különböző csendőr- és rendőralakulatok harcoló alakulatként az arcvonalban (is) teljesítettek szolgálatot, véleményünk szerint érdemesebb lett volna ezeket a veszteségeket a polgári lakosság veszteségeitől elkülönítve tárgyalni.

A szerző megemlíti, hogy a bekerítésből csupán egyetlen csendőr, név szerint Komár Andor csendőr hadnagy jutott ki a kitérést követően. A pontosság kedvéért megjegyezzük, hogy Komár nem egy csendőralakulat, hanem egy rögtönzött honvéd alakulat, az úgynevezett Hajdu csoport kötelékében vett részt Budapest ostromában. Szerencsénkre az utókorra maradt a Hajdu csoport 1945. februári névsora, amelyből azt is megtudhatjuk, hogy az alakulat egy szűkebb és egy tágabb zászlóaljtorzsból és két szakaszból állt, állományát 6 tiszts és 58 főnyi legénység alkotta. Harcosállománya mindössze három tisztet és 41 főnyi legénységet számlált. Az alakulat legénységét különféle alakulataiktól elszakadt

honvédekből állították össze. Jól példázza ezt a Komár Andor csendőr hadnagy vezette I. szakasz is, amely mindössze 11 főnyi legénységből állt. Közöttük három csendőr volt, s eredetileg hárman a Vannay csoporthoz, öten a 6/I. karhatalmi zászlóaljhoz tartoztak.²⁹

Mihályi Balázs a továbbiakban közli az ostrom során elhunyt vitézek névsorát. Sajnos ebben a fejezetben is találunk pontatlan megfogalmazást, ugyanis a szerző szerint 1945-ig „több mint 23 ezer főt avattak vitézzé, akik földbirtokot kaptak, és jogosultak lettek az előnév használatára.” (93. o.) Az idézett állítással szemben a Vitézi Rend története során folyamatos problémát jelentett a földkérdés. 1930-ban, tehát 10 évvel a Vitézi Rend megalapítását követően, a vitézi telekre jogosultaknak mindössze 30,7%-a rendelkezett vitézi telekkel.³⁰ Még 1943-ban is, a tisztí vitézeknek kevesebb mint 10%-a, a legénységi vitézeknek pedig csupán 46%-a rendelkezett vitézi telekkel.³¹

A VIII. fejezet az ostrom során elhunyt nyugalmazott honvéd-, csendőr- és rendőrtisztek névsorát adja közre. Mihályi Balázs kitér arra, hogy az általa feldolgozott adatok alapján a honvédség 82 aktív tisztje vesztette életét a főváros ostroma során, „de a lista messze nem teljes.” (95. o.) (Szeretnénk jelezni, hogy a Dávid Zsolttal közös, több forráscsoportot feldolgozó és egyelőre publikálatlan kutatásunk alapján legalább 146 főre tehetjük a körülzárt Budapesten elesett és meghalt tisztek számát.)

Külön fejezetet (IX.) kaptak az I. egyetemi rohamzászlóalj elesettjei. Itt megismétel-nénk azt a véleményünket, amelyet a csendőralakulatokkal kapcsolatban már kifejtettünk, miszerint a harcoló alakulatok veszteségeit célszerűbb lenne a polgári veszteségektől elkülönítve tárgyalni. Az I. egyetemi rohamzászlóalj szervezésére 1944. október 5-én adott engedélyt a Hadügyminisztérium. Az alakulat október végén már a honvédség hivatalos hadrendjében is szerepelt. Budapest ostroma során a zászlóalj aktívan részt vett a harcokban. A jelentkezők nagy száma miatt állították fel a II. egyetemi rohamzászlóaljat, amely főleg járőrtevékenységet folytatott.³²

Sajnos az itt közölt adatoknál sem találunk hivatkozásokat. Egyetlen kivétel Szebenyi Klára feljegyzése, de nem derül ki például az, hogy mi alapján írja a szerző, hogy Nagy Zsombor csendőr százados, az I. egyetemi rohamzászlóalj parancsnoka katonái saját döntésére bizta, hogy részt vesznek-e a kitörésben, és ezzel lehetővé tette számukra, hogy polgári ruhába átöltözve várják ki az ostrom végét. A Budapest ostromát behatóbban ismerők számára valószínűleg nem ismeretlen a fenti eset, de az érdeklődő olvasó kedvéért elmondjuk, hogy ez az adat Árvay Rezső visszaemlékezéséből ismert és Józsa Béla *Egyetemisták az ostromgyűrűben* című kötetében jelent meg.³³ (A kötet egyébként szerepel Mihályi irodalomjegyzékében.)

További észrevételünk: a könyvben állítottakkal ellentétben Both Attilának nem sikerült a kitörés. Ennek az állításnak a forrása valószínűleg Józsa Béla imént említett könyvének 187. oldala, ahol szintén tévesen szerepel ez az adat. Józsa később, a *Militaria* című

²⁹ Dávid Zsolt – Miklós Tamás: Bocz Géza hadnagy naplója Budapest ostromáról és a kitörésről, 1945. Január 1. – március 28. *Hadtörténelmi Közlemények*, 131. (2018) 1. sz. 113. o.

³⁰ Mike Gyula: A Vitézi Rend statisztikája. *Statisztikai Szemle*, VIII. (1930) 4. sz. 338. o.

³¹ Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend története a harmincas évektől a felszámolásig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1113. (2000) 1. sz. 56. o.

³² Ungváry Krisztián: Budapest ostroma. Budapest, 2005. (Hatodik, átdolgozott kiadás.) 96–98. o.

³³ Józsa Béla: *Egyetemisták az ostromgyűrűben*. A Magyar Királyi I. Honvéd Egyetemi Rohamzászlóalj története 1944 októberétől 1945. február 14-ig. Budapest, 1999. 210. o. Lásd továbbá: 163. o.

kiadványban közzétette Villányi Ferenc (I. egyetemi rohamzászlóalj, 2. század) visszaemlékezését, amelyből kiderül, hogy Both ugyan megpróbálkozott a kitöréssel, de nem jutott ki az ostromgyűrűből: Tinnye előtt szovjet hadifogságba esett.³⁴

A fejezet végén Mihályi 55 személy halálesetének adatait közli, ám nem derül ki, hogy mi alapján kerültek be az egyes személyek a táblázatba. Az I. egyetemi rohamzászlóalj hősi halottjainak névsorát a szerző minden bizonnyal a Józsa Béla könyvének 327–328. oldalán található lista alapján állította össze, ugyanis a halotti anyakönyvek csak a legritkább esetben nevezik meg a hősi halált halt katonák alakulatát. Jól mutatja ezt a Mihályi által összeállított listában hiányos adatokkal szereplő, ugyanakkor a II. kerület halotti anyakönyvének másodpéldányába 466/1945. szám alatt bejegyzett 1945. január 26-án robbanás okozta sérülés következtében elhunyt Peller Károly esete is. A vonatkozó anyakönyvi bejegyzésben ugyanis csak Peller „foglalkozása” (gépezsmérnök hallgató) szerepel, katonai szolgálatra való utalás nem. Egyetemi hallgató szerepel Rác László foglalkozásánál is, akinek halálesetét 2040/1945. szám alatt jegyezték be a II. kerületi halotti anyakönyvbe. A bejegyzés alapján tovább pontosíthatjuk a 18 éves korában hősi halált halt Rác személyes adatait, valamint halálának körülményeit is. Rác 1945. február 11-én este 8 órakor esett el aknasérülés következtében a Bajvívó u. 4. számnál. Az anyakönyvek alapján vitéz Szendrőy Kálmán Károly Andor adatait is pontosíthatjuk (Szendrőy neve egyébként pontatlanul szerepel Mihályi listájában). A 20 éves műegyetemi hallgató halálát mindkét kezének, arcának és jobb térdkalácsának I., II. és III. fokú égési sérülései okozták.³⁵

A X. fejezet az ostrom során meghalt írókra, művészekre és tudósokra vonatkozó anyakönyvi bejegyzéseket gyűjti egybe, valamint több személy rövid életrajza olvasható. Külön erény, hogy felhívja a figyelmet a főváros ostroma során elpusztult kulturális értékekre és a kulturális, tudományos életet ért hatalmas veszteségekre.

A következő fejezet (XI.) az ostrom során meghalt egyházi személyekkel foglalkozik. Az itt szereplő táblázat 44 személy halálesetének adatait tartalmazza. A listában szereplő Farszky Imre, Frater Szalvátor halálesetét a budai Háztörténet is megörökítette 1945. február 5-ére datálva³⁶ a tragikus eseményt: „Február 5-én a délutáni órákban szörnyű kiabálásra lettünk figyelmesek, majd azt a hírt hozták, hogy Szalvátor testvérünket lelőtték az oroszok. A dolog úgy történt, hogy három orosz a dombalatti óvóhely vészkijáratán keresztül behatolt az óvóhelyre és kereste a tolmácsot. Tőle kérdezte meg, hogy merre van az átjáró a németekhez. Már az felizgatta őket, hogy nem tudott választ adni. Amíg a tolmács segítségével megkérdezték a testvért, Szalvátor testvér is oda került. Törte a szlovák nyelvet és beszédbe elegyedett velük. Tőle is megkérdezték, merre van az átjáró a németekhez. Szalvátor testvér, aki Vácról jött csak nem régen és a kertben nem is járt, azt válaszolta: »nem tudom«. »Te nem is vagy szerzetes« – rivallt rá, a tiszt és mellbe verte. Elképzelhetetlennek tartotta, hogy egy szerzetes, aki az ő felfogása szerint el nem hagyja a kolostort, ne tudná merre vannak az átjárók. A testvéren csizma volt, azt is katona lábelinek nézte. »Te katona vagy« – és ráfogta a revolvert. A testvér beszaladt a folyosóra és

³⁴ Józsa Béla: Újabb adatok az Egyetemi rohamzászlóalj történetéhez. *Militaria*, 29. (2003) 1025. o.

³⁵ Vitéz Szendrőy Kálmán Károly Andor halálesetét a 2094/1945. szám alatt jegyezték be a Budapest II. kerületi halotti anyakönyv másodpéldányába.

³⁶ A II. kerület polgári halotti anyakönyvének másodpéldányába az 1356/1945. szám alatt 1945. február 6-ai dátummal jegyezték be Farszky Imre Fr. Szalvátor halálesetét.

igyekezett bejutni a konyhába, ahol az ismerős tisztek tanyáztak. Az ajtóban utolérte és visszarántotta, majd maga előtt kergette az óvóhely felé. Ott a kert kapun egérutat akart nyerni. A kert kapuban fejbe lőtte. Azonnal meghalt. Az egyik őrt álló katona jelentette a konyhában levő parancsnoknak, akkor tört ki belőlük a szörnyű kiáltozás. A három orosz rögtön lefegyverezték. Megható volt, hogyan adtak fájdalomuknak kifejezést. Nyolc nap múlva egy hadbíró őrnagy szállt ki és kihallgatta az orosz katonákat, a tolmácsot, majd az óvóhelyen elnézésünket kérte a történetek miatt.”³⁷

Külön elemzésben (XII.) veszi számba a szerző azokat az eseteket, amikor a szovjet légitámadások során egy-egy épület találatot kapott és legalább kilenc fő vesztette életét. Azokat az eseteket, amikor az óvóhely is beomlott, maga alá temette az összedőlt épület, szintén önálló fejezetben tárgyalja a szerző (XIII.). Mihályi kutatásai szerint 60 épület esetében történt ilyen tragédia. Ezek többsége a budai oldalon található, főként az I. és XI. kerületben.

Az utolsó elemzés (XIV.) az ostrom után visszamaradt lőszeres és fegyveres okozta halálesetek helyszíneit és áldozatait veszi számba, név szerint 42 áldozat esetét. Kiemeli, hogy az áldozatoknak több mint 60%-a kiskorú volt. Ezeknek a tragédiáknak egy része a háború utáni mentesítés során történt, de sok esetben követelték gyermekek életét a visszamaradt robbanóeszközök.

A kötet végén egy felsorolás található, amely a közterületek korabeli és mai elnevezését tartalmazza, s a könyvet egy rövid összegzés zárja.

Összességében elmondható, hogy Mihályi Balázs egy valóban keveset kutatott téma feldolgozásába fogott, s nagy és értékes munkát végzett a halotti anyakönyvek feldolgozásával, közzétételével. Ugyanakkor véleményünk szerint az általa kitűzött célokat sajnos nem sikerült teljes mértékben megvalósítania, az ismertetett pontatlanságok és hiányosságok sokat levonnak a könyv értékéből. Reméljük, egy esetleges második kiadásban megjegyzéseinket, kiegészítéseinket hasznosítani tudja majd.

³⁷ *Hír Harang – Az Országos Ferences Templom Hirdető Lapja*, XVII. (2016. április 3.) 9. sz. 2–3. o.